

TARİXİ ŞİRVAN ƏRAZİSİ : KÖÇÜRMƏ PROSESLƏRİNİN ETNİK TƏRKİBDƏ ƏKSİ

Eldar Hacıev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hacieldar55@gmail.com

Açar sözlər: etnik, imperiya, molokan, skop, köçürmə.

Xülasə

Məqalədə Şirvanşahlar adlanan feodal qurumun VI əsrin I yarısında Sasani imperiyasının şimal-şərqində meydana çıxdığı, xilafət dövründə isə vassal-asılı vəziyyətdə mövcudiyətini qoruduğu göstərilir. Belə qənaətə gəlinir ki, bu ərazidə ən qədim zamanlardan qafqaz, türk və iran dilli tayfalar bir-birləri ilə sıx təmasda yaşayıblar. Məqalədə müxtəlif tarixi dövrlərdə iri imperiyalar tərəfindən həyata keçirilən köçürmə proseslərinin tarixi Şirvan ərazisində yaratdığı etnik rəngarəngliyə təsiri öyrənilir.

ТЕРРИТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ШИРВАНА: ОТ В ОТРАЖЕНИЯ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОГО ПРОЦЕССА В ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ

Эльдар Гаджиев

Ключевые слова: этническое, империя, молокан, скоп, переселения.

Резюме

В статье указывается что государство Ширванишахов возникло в первой половине 6-го века в северо-восточной части Сасанидской империи как феодальное образование. Во время правления халифата она сохраняла свое существования. Автор делает научный вывод что, с древнейших времен на этой территории в тесном контакте жили кавказско-тюрко-персоязычные племена. Вместе с этим изучается этническое разнообразие исторической территории Ширвана как результат переселенческой политики крупных империй.

HISTORICAL SHIRVAN REGION: THE ETHNIC COMPOSITION OF MIGRATION PROCESSES

Eldar Hacıyev

Key word: ethnic, empire, molokan, scope, transfer.

Summary

In this article it is shown that the feudal institution called Shirvanshahs appeared in the northeast of the Sassanid Empire in the first half of the VI century, and maintained its existence in a vassal-dependent state during the Caliphate. It has been concluded that Caucasian, Turkic and Iranian-speaking tribes have lived in close contact with each other in this area since ancient times. In the article, the impact of migration processes carried out by huge empires on different historical periods on the ethnic diversity created in the historical Shirvan area is mentioned.

Şirvan uzun sürən tarixi proseslər nəticəsində yaranmış ərazi anlayışıdır. Bu ad altında vilayət, ölkə və şəhər anlayışı mövcud olmuşdur. Sasanilər dövründən başlayaraq Kür çayından şərqə doğru və Xəzər dənizindən qərbə doğru ərazilər Qafqaz Albaniyasının, sonralar isə Arranın bir hissəsi olan “Şirvan”, yaxud da “Şarvan” adlandırılmışdır [1, s.13].

Bəzi tarixi dövrlərdə Şirvanın bir hissəsi Atropatenaya aid olsa da, əksər vaxtlarda Şirvanın şimal sərhədləri Cənubi Dağıstanın yaşayış məskənlərinə qədər uzanmışdır. VI əsrin birinci yarısında feodal münasibətlərinin sürətli inkişafı prosesində Sasanilər imperiyasının şimal-şərq ucqarında “Şirvanşahlar dövləti” adlandırılan feodal qurum meydana gəldi.

Erkən Şirvan şahlarının adları bizə məlum deyil. Lakin mənbələrdən məlum olur ki, Xilafət bu adamları öz vassalları kimi ilk dövrlərdə hakimiyyətdə saxlamışdır. A. Bakıxanov qeyd edir ki, ərəblər birinci dəfə Şirvana gələrkən burada Şəhriyrlə qarşılaşdılar. Ərəb sərkərdələri Suraka ibn Amr, sonra isə Abd ər-Rəhman ibn Rəbiə xəlifə Ömər in göstərişi ilə Şəhriyari hakimiyyətdə saxladılar [2, s.87]. İstinad edilən faktlar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, deyək Şirvanşahlar VI əsrdə mövcud olmuş, sonrakı zaman kəsiklərində isə müxtəlif formalarda mövcudiyətini qorumuşdur.

Şirvan ərazisində ən qədim zamanlardan qafqaz, türk və iran dilli tayfalar bir-birləri ilə sıx şəkildə təmasda olmuşlar. Bu tayfalar içərisində Şirvan toponiminin yaranmasına öz izlərini qoymuş ijmaları, kamaxları və şarvanları göstərmək olar. Mərkəzi Asiyada Şamaxıqala, Şamaxı toponimlərinin, o cümlədən ijmalar və kamaxlar kimi türk dilli tayfaların yaşadığına istinad edən tədqiqatçı Q. Qeybullayev ehtimal edir ki, bizim eramızın birinci minilliyinin I yarısında bu tayfalar Şirvan ərazisində yaşamış ilk türk tayfalarından olmuşdur [3, s.29]. Tədqiqatçı S. Aşurbəyli isə işmax tayfalarının

həmin əraziyə IV əsrdə gəldiklərini göstərir [1,s.19].Buradan aydın olur ki, bir qədər sonra gəlmiş suvarlar, xəzərlər,bulqarlar və qıpçaqlardan əvvəl Şirvanda türk dilli tayfalar yaşamışdır. Daha sonrakı dövrlərdə bu ərazilərdə yaşamış Bayat,Cabanı,Təkəli, Qacar, Alpaut,Cəgiri, Padar kimi türk dilli tayfalar Şirvan toponimlərinin formalaşmasında dərin izlər qoymuşlar[4,s.287].

Şirvan ərazisində iran dilli toponimlərin mövcudluğu isə Sasani dövləti ilə qonşuluğu və ümumi tarixi talehi yaşamaları ilə izah olunur. Məlumdur ki, bəzi fars dilli tayfalar, ilk növbədə farslar bu ərazidə erkən məskunlaşan etnik qruplardandır. Məlumdur ki, sasanilər imperiyanın şimal sərhədlərini türk tayfalarının hücumlarından qorumaq üçün və müdafiə səddləri yaratmaq üçün bu əraziyə Lahicandan, Təbərindən, Gilandan və s. yerlərdən iran dilli tayfaları köçürmüşlər. Nəticədə Şirvan ərazisində Lahic, Bico, Zərqova, Nuran, Qonaqkənd və s. kimi toponimlər yaranmışdır. Lakin zaman keçdikcə bu kəndlərin əhalisi türkləşmişdir [5,s.3].

Şamaxı qəzasında yaşamış iran dilli əhali içərisində talışlar da var idi. XV-XVI əsrlərdə qızılbaş tayfalarının hərbi yürüşlərində iştirak edən talışlar Səfəvi şahlarından Azərbaycanın digər rayonlarında olduğu kimi Şirvanda da torpaqlar əldə etmişdilər. Tədriclə bu tayfalar oturaqlaşaraq Şamaxı qəzasında bir neçə kəndin- Talış, Talış Məlik Umud, Talış Nuru-əsasını qoymuşlar[6,s.68]

Xilafətin həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti Şirvanda ərəb adını əks etdirən toponimlərin- Ərəbqədim, Ərəb Şahverdi, Ərəbşalbaş, Ərəb Şamlı və s. yaranmasına səbəb olmuşdur. Ərəb dilli əhali zaman keçdikcə assimilyasiyaya uğramış, rus hökuməti tərəfindən Şamaxı qəzasının müsəlman kəndləri sırasında yer almışdır.

Şamaxı qəzasında köklü müsəlman əhalisindən əlavə erməni,rus və yahudi əhali də yaşayırdı. Burada erməni dilli toponimlərin olmaması onu göstərirki, bu əhali daha sonrakı dövrlərdə, müxtəlif tarixi hadisələrin nəticəsində burya gəlmişdir. Məlumdurki,ermənilərin Cənubi Qafqaza gəlişləri 387-ci ildə Erməni çarlığının Sasanilər və Bizans arasında bölüşdürülməsindən sonra baş vermişdir. VII – VIII əsrlərdə Sasani-Bizans və Sasani- Ərəb müharibələri nəticəsində ermənilərin Cənubi Qafqazda qismən məskunlaşması prosesi baş vermişdir. Ermənilərin Cənubi Qafqazda məskunlaşma prosesi çox pilləli olmuş və bir neçə yüzilliyi əhatə etmişdir. Məsələn, XVII əsrdə Səfəvi hökmüdarı şah I Abbasın dövründə Şirvan vilayətinə ermənilərin köçürülməsi faktı məlumdur [7,s.211].XVIII əsrin sonlarında xanlıqlar dövründə təxminən 1500 nəfərdən ibarət olan 300 erməni ailəsi Şirvanda məskunlaşdırılmışdır.

Rus hökümədarlarının ermənilərin köçürülməsi prosesində iştirakı I Pyotrun adı ilə başlanır. I Pyotr hesab edirdi ki, işğal olunmuş ərazilərdə Rusiyanın hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində ermənilər ən yaxşı vasitədir. I Pyotr 1724-cü il sentyabrın 24-də İstanbulda olan elçisi A.Rumyantsova göndərdiyi fərmanda bildirirdi ki,erməniləri Xəzər sahili vilayətlərə köçməyə

inandırmaq lazımdır. Onları inandırmaq lazımdır ki, Xəzər sahili ərazidə yerli əhali sürgün olunacaq və onlara məxsus bütün torpaqlar ermənilərə veriləcəkdir. I Pyotrun “erməni məsələsi” ilə bağlı siyasəti II Yekaterina tərəfindən məqsədyönlü davam etdirilsə də, I Aleksandrın dövründə bu məsələ geniş vüsət aldı. Məsələn, 1805-ci ildə Yelizavetpol qəzasına 1300 erməni köçürüldü [8, s.142]. Türkmənçay (1828-ci il) və Ədirnə (1829) sülhlərindən sonra ermənilərin Rusiya hüdudlarına yolları açıldı. Köçürülən ermənilər əsasən Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ ərazilərində yerləşdirilsələr də, onların bir hissəsi Şirvan xanlığının ərazisində yerləşdirildi.

Şamaxı qəzası inzibati bölgü olaraq rus hökumətinin “Zaqafqaziya diyarının idarəsi üçün təsisatlar” (10 aprel 1840) adlı qanuna uyğun olaraq Şirvan əyaləti və Salyan torpaqları əsasında yaradılmışdır. Mərkəzi Şamaxı şəhəri idi. 1841-1846-cı illərdə bu ərazi Kaspi vilayətinin tərkibinə daxil edilmişdir. 1846-cı il 14 dekabr Əsasnaməsinə görə Şirvan qəzasının adı dəyişdirilərək Şamaxı qəzası adlandırılmışdır.

Artıq XX əsrin əvvəlləri üçün Şirvan qəzasında türk-fars adları ilə adlandırılan lakin ermənilər yaşayan 21 kənd var idi. Bunlar aşağıdakılar idi : Alpaut, Baqlıyan, Bilistan, Qirda, Gürcivan, Gürci-kənd, İnqar, Kərkənc, Dərə-Kərkənc, Duvar-kənd, Qacar, Kələxana, Keyvəndi, Mədrəsə, Meysər, Saqiyan və s. Toponomikada belə bir qanuna uyğunluq var; əgər kənddə yaşayan əhali bir başqa dildə danışarsa, kəndin adı isə üstünlük daşıyan əhalinin dilindədirsə, onda burada yaşayan əhali gəlmə hesab olunur [9, s.98-99].

Kərki və Əncə kimi türk tayfalarının adı ilə Kərkənc və Dərə-Kərkənc kəndləri adlandırılmışdır. Səfəvilərdə Meysəri (sol cinah) adlandırılan ordu qurupunun adı ilə Sirvanda yaşayış məskənlərindən biri adlandırılmışdır. Şirvanda mövcud olan ermənilər yaşayan kəndlərin adlarının əksəriyyəti tat köklərinə malikdir. Məsələn, Baqlıyan albalılı yer, Girdə dairəvi deməkdir. Kələxana toponimi isə ərəb və fars mənşəli sözlərin birləşməsindən yaranıb, movzoley mənasını bildirir [3, s.120].

Erməni əhalisinin yaşadığı kəndlər içərisində erməni-tat əhalisinin daha kompakt yaşadığı Mədrəsə kəndi (fars dilində məktəb) xüsusi maraq doğurur. Bu etnik qurupun mənşəyi ilə müxtəlif elmi mülahizələr olsa da, bir məsələ ilə razılaşmaq olar ki, “erməni-tatlar” xristian dinini qoruyub saxlamış ermənilərdir. Onlar hakim fars dilinin təzyiqi altında bu dili qəbul etmişlər. Digər tərəfdən onlar erməni mühütündən ayrı düşmüş olsalar da, erməniyə məxsus psixoloji xüsusiyyətlərini qorumuşlar. Çünki, onlar “hay” (erməni) və “tacik” (müsəlman, tat) məhfumlarını qabartmaqla, (yəni biz və onlar) fərqli xalq olduqlarını həmişə ön plana çəkirlər [10, s.38].

Erməni müəllifi A.P.Fituni Şamaxı şəhəri ilə bağlı yazdığı tarixi oçerkdə qeyd edir ki, “Mədrəsə erməni-tatlarının dilləri Quba qəzasının Kilvar və Xaçmas kəndlərində yaşayan tat-erməni əhalisinin dilindən güclü şəkildə

fərqlənir. Mədrəsəlilər daha kobud danışır və onların dillərində erməni və türk sözləri daha çoxdur... Mədrəsəlilər tədriclə fars dilini sıxışdırırlar və erməni dilini özlərinə doğma dil hesab edirlər [11,s.82-83].

Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Şirvanda tat-erməni əhalisinin kompakt şəkildə məskunlaşdırılması sasanilər dövləti tərəfindən müxtəlif tarixi mərhələlərdə həyata keçirilmişdir.

Ermənilərin və erməni-tatların Xəzərsahili vilayətlərdə görünmələrindən danışan B. Miller qeyd edir ki, “qədim zamanlardan Xəzərin cənub sahilləri ilə Şərqi Avropa arasında ticarətdə, xüsusi ilə ipək ticarətində ermənilər vasitəçilik etmişlər. Məlum olduğu kimi bu yol cənubdan başlayaraq Şamaxıdan keçməklə Xəzər dənizinin qərb sahilləri ilə Volqa və onun qollarına qədər uzanırdı” [5,s.20].

Şirvanda” ticarət koloniyaları” kimi yaranan erməni kəndlərindən başqa Qarabağ və İrandan köçürülənlər hesabına da kəndlər yaranmışdı. XIX əsrin əvvəllərində N.A.Abelov yazırdı ki, “Sonuncu Şirvan xanı Mustafa xanın idarəçiliyi dövründə sözü gedən əraziyə Qarabağdan ermənilərin əhəmiyyətli hissəsi köçürüldü. Köçürülənlərin böyük hissəsi Göyçay qəzasında, az bir hissəsi isə Şamaxı qəzasında yerləşdirildi.” Müəllif daha sonra qeyd edir ki, “XIX əsrin 30-cu illərində Farsdan köçürülən ermənilər Göyçay qəzasının Hərəmxana kəndində və Şamaxı qəzasının Zarxu kəndində yerləşdirilmişdir” [12,s.12-13].

Qeyd edildiyi kimi, ermənilər bir çox hallarda müsəlman əhali yaşayan kəndlərə köçürülürdü. Belə hallarda həmin kəndlərin adlarının qarşısında milli tərkibi əks etdirən söz əlavə olunurdu. Məsələn, Alpaut-tatar, Alpaut erməni. Müxtəlif polis sahələrində yerləşən Yengi-kənd adlanan iki kənd mövcud idi. Onlardan birində ermənilər, digərində isə müsəlmanlar yaşayırdılar. Mirikənd, Talış Məlik Umud kəndlərində isə əhali etnik tərkibinə görə qarışıq idi.

Qarabağ ərazisi və İrəvan quberniyasından fərqli olaraq Şamaxı qəzasına köçürülən ermənilərin sayının azlığı burada yaşayış məskənlərinin adlarının erməniləşdirilməsinə imkan vermədi Məsələn, “Gürcüvan” və “Gürcü kənd” kimi kəndlərin adlarını nəzərdən keçirək. V.F.Minorskinin fikrincə bu qafqaz toponimi Şirvan ərazisində qədim gürcü məskəninə mövcud olduğunun göstəricisidir [13,s.26]. Q.Qeybullayev isə qeyd edir ki, Gürcüvan kəndi Şərqi Gürcüstandan Gürcüuani deyilən yerdən gələnlər tərəfindən salınıb. Gələnlər isə erməni ailələri olub. Toponimin adlandırılması isə çox güman ki, azərbaycanlılar tərəfindən olub. Çünki, məhz Azərbaycan dilində “qruzin” etnonimi “gürçi” kimi adlandırılır [3,s.27].

Şamaxı qəzasında rusların peyda olmaları bir başa Rusiyanın Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti ilə bağlıdır. Bu siyasət XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq mərhələlərlə həyata keçirilmişdir. Rus hökuməti işğal olunmuş ərazilərin məskunlaşdırılmasına bu ərazilərdə hərbi məskunların və

bu məskunlar yanında təsərrüfatların yaradılması ilə başladı. Lakin, Arakçeyevçilik adlandırılan bu siyasət uğur qazanmadı. Hərbi xidmətlərini başa çatdıran rus əsgərləri həmin məskunları tərk edərək çıxıb getdilər. Bundan sonra hökumət təriqətçi və bidətçiləri, onların da ardınca Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından kəndliləri kütləvi şəkildə yeni müstəmləkəyə köçürməyə başladı. Köçürülən bidətçi kəndlilər müxtəlif sektalara-duxaborlara, molokanlara, skoplara, subbotniklərə, baptistlərə, köhnə etiqadçılara mənsub olsalar da və onlar ilə rəsmi provaslav kilsəsinə itaət edən rus kəndliləri arasında ciddi ixtilaflar olsa da, rus hökuməti onların hamısını özününkü hesab edir, onlara müstəmləkədə möhkəmlənməyin vasitəsi kimi yanaşırdı.

Rus sektantlarının Şimali Azərbaycana köçürülmələrinin başlanğıcı 1830-cu il hesab edilir. İlk sektantların Şamaxı qəzasında görünmələri isə 1834-cü ilə aiddir. Hökumət Tambov və Samara quberniyalarından molokanları və subotnikləri köçürmüşdü [14, s.14]. 1839-cu ildə isə Tula quberniyasından 30 skop təriqətinə mənsub ailə Şamaxı qəzasına köçürüldü. Altıağacda məskunlaşan molokanlar burada özlərinə evlər tikməklə bərabər, təsərrüfat tikililəri də yaratdılar. 1840-cı ildə molokanların bir hissəsi Altıağacdan Xilmilə köçərək burada kənd saldılar [9, s.171-173].

1834-cü ildə Qarabağ əyalətinin Vərəndə nayihəsində Qızıl-Qışlaq kəndində yaşayan molokanlar Topçu Lahıç yaşayış məntəqəsinə köçürüldülər. Onların digər hissəsi isə Çuxur Yutda yerləşdilər. 1843-cü ildə molokanların digər bir hissəsi isə Qəbristan adlanan nayihənin Mərəzə stansiyasında yerləşdirildi. 1850-ci ilin ortalarında daha bir molokan sektası Xilmili və Astarxanka kəndlərində məskunlaşdırıldı. Sonrakı illərdə də təriqətçilərin və provaslav rus kəndlilərinin Şamaxı qəzasında yerləşdirilməsi prosesi davam etdirildi. 1872-ci ildə Qafqaz canişini böyük knyaz Mixail Nikolayeviç Qafqazın hüduqları daxilində sərbəst xəzinə torpaqlarından pay torpaqları şəklində Qafqaz ordusundan təxris olunan hərbiçilərə verilməsi barədə sərəncam imzaladı. Həmin sərəncama uyğun olaraq 1875-ci ildə 19 hərbiçi ailəsinə Şamaxı qəzasında, Qurd təpəsi deyilən yerdə torpaq payı ayrıldı. Lakin buraya 17 ailə gəldi və onlar burada Yeni Dimitreyevka qəsəbəsinin əsasını qoydular [6, s.73].

Hökumətin köçürmə siyasətinə əsasən köçürülənlər ilk növbədə xəzinə torpaqlarında məskunlaşdırılmalı idilər. Yalnız bundan sonra köçürülənlər yerli kəndlilərin istifadəsində olan və “artıq torpaqlar” hesab edilən torpaqlara köçürülə bilər. Lakin buna baxmayaraq Şamaxı qəzasında salınan yeni rus məskənləri ya azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin yaxınlığında, ya da elə həmin kəndin ərazisində salınırdı. Bu da köklü azərbaycanlı kəndlilərin sıxışdırılmasına və ya təmamilə var-yoxdan çıxmasına səbəb olurdu. Məsələn, 1884-1886-cı illərdə Mərəzə kənd cəmiyyətinə məxsus olan bütün pay torpaqlar köçürülən rus kəndlilərinin xeyrinə müsadirə olunmuşdu. Hətta kəndlilərə

məxsus yardımçı təsərrüfatlar, un dəyirmanları onların əllərindən alınmışdı. Nəticədə, Mərəzə kənd cəmiyyətinə daxil olan 800 kəndli ailəsindən 700-ü müflis olaraq dilənçi vəziyyətinə düşmüşdü. Yalnız maddi imkanı yaxşı olan 100 ailə mülkədarlardan aldıkları torpaqlarda məskunlaşmışdılar [14,s.18].

Rusiya hökumət dairələri köçürülən xristian əhalinin arzu və istəklərini yerli əhalinin hüquqlarının tapdanması hesabına reallaşdırırdı. Məsələn, 1854-cü ildə Şamaxıda yaşayan, mənşəcə yunan olan Murad Xarlamov, Dmitriy İlyev və Vasiliy Yeqorov Altıağacda müvəqqəti kilsə tikdirmək üçün Xil Mili və Altıağac arasında yerləşən Orta karvansaray adlanan tarixi abidənin sökülməsini, onun daşlarından tikinti vasitəsi kimi istifadə olunmasını hakimiyyət orqanlarından xahiş etmişdilər. Qafqaz canişini yunanların təklif etdikləri şərtlər əsasında onlara 1200 gümüş rubl verilməsinə və karvansarayın sökülərək daşlarından tikinti üçün istifadə olunmasına icazə vermişdi [14,s.506].

Rus məmurları dəfələrlə qeyd edirdilər ki, köçkünlər yerli əhalidən kasıb yox, daha varlı yaşamaladırlar və onlar buna da nail olmuşdular. Köçürülən xristian əhali kapitalist təsərrüfatı yaradaraq zəngin yaşadıkları halda, yerli müsəlman kəndlilərinin nə torpaqları, nə iş heyvanları, nə də əmək alətləri yox idi. Onlar bir tikə çörəyə möhtac idilər.

XIX əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısında Rusiyanın daxili quberniyalarında torpaq qıtlığının daha da dərinləşməsi kəndlilərlə mülkədarlar arasında sinfi ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Bu da öz növbəsində köçürmə siyasətinin yenidən canlanmasına səbəb oldu. XX əsrin əvvəllərində yenidən canlanan bu proses 1917-ci ilə qədər davam etdi. XX əsrin əvvəllərində Şamaxı qəzasında daha iki rus kəndi—Aleksyevka və Qavrilovka yarandı [15,s.43].

Beləliklə 1917-ci ildə Şamaxı qəzasında molokan kəndləri adı ilə 11 rus kəndi mövcud idi. Bunlar aşağıdakılar idi: Aleksyevka, Astarxanka (Qız Meydan), Qavrilovka, Altıağac, Cabanı-rus, Dmitriyevka, Mərəzə-rus, Maryevka, Novo Poltavka, Xilmili, Çuxuryurt.

Şirvan qəzasında Müci adlanan yahudi kəndi də mövcud idi, Əhali yahudi-tatlardan ibarət idi. Onlar Gilandan gəlmə idilər. 1781-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar Gilanı dağıtdıqdan sonra burada olan yahudilər Mir Mustafa xanın razılığı ilə Şirvana axıb gəlmişdilər. XVIII əsrin sonlarında Mir Mustafa xan öz iqamətgahını alınmaz olan Fit dağına köçürəndə öz təbələri ilə birlikdə yahudiləri də Müci çayının sahilinə köçürmüşdü və həmin yahudilər burada özlərinə məskən yaratmışdılar. Müci çayı kəndi iki yerə bölürdü; onun sağ sahilində Fit dağının ətəklərində yahudilər, çayın sağ sahilində Niyal dağının ətəklərində azərbaycanlılar yaşayırdılar. Sonralar Müci kəndinin yahudi əhalisi Qusar, Qaytaq, Mazdokdan gəlmiş yahudilərin hesabına artmışdı. Yahudi-tatların az saylı hissəsi azərbaycanlılar yaşayan Basqal kəndində məskunlaşmışdı. Torpaqları olmadığına görə Şamaxı yahudiləri ipək parça

istehsalı ilə məşğul olur, özlərinin tikdikləri dəyirmanlarda çalışır, bütün kənd əhalisinə xidmət edirdilər. Başlıca məşğuliyyətləri ticarət olduğundan onlar tədriclə kənddən Şamaxı şəhərinə, qismən də molokan kəndlərinə kəçmişdilər.

Beləliklə, 1917-ci il Qafqaz təqvimində verilən məlumata əsasən qəzanın sahəsi 6625, 99 verst (7553,64 kv.km) olub. 1916-cı ilin yanvarın əvvəlləri üçün Şamaxı qəzasının kəndlərində hər iki cinsdən 133.800 həfər əhali yaşayırdı. Əhalinin 132.362 nəfərini yerli sakinlər, 1.438 nəfərini isə müvəqqəti yaşayanlar təşkil edirdi. Bu əhalinin 71.848 nəfəri kişi, 61.952 nəfəri isə qadınlar idi. Milli mənsubiyyət cəhətdən əhalinin 96.579 nəfəri müsəlman-azərbaycanlılar, 17.816 nəfəri ermənilər, 17.656 nəfəri ruslar, 1305 nəfəri yahudilər olublar. Bu xalqlardan əlavə qəzada 303 nəfər Qafqaz mənşəli dağlı, 139 nəfər Asiya mənşəli xristianlar, 2 nəfər isə Avropa mənşəli olanlar yaşayırdılar.

1 yanvar 1916-cı il məlumatına görə Şamaxı şəhərinin özündə hər iki cinsdən 27.752 nəfər əhali yaşayırdı və onlar yuxarıda sadaladığımız milli tərkibi özündə əks etdirirdi. Həmin əhalinin 21.127 nəfəri azərbaycanlı-müsəlmanlar, 4534 nəfəri erməni, 1737 nəfəri rus, 136 nəfəri yahudi, 214 nəfəri Qafqaz dağlısı, 4 nəfəri isə Avropalı idi [6,s.76].

Şəhərdə əhali dini mənsubiyyətə əsasən yerləşmişdi. Məsələn, şəhər şərti olaraq: Yuxarı və Aşağı adlanan iki hissəyə bölünürdü. Şamaxının Yuxarı adlanan erməni, yaxud erməni-rus hissəsində əsasən ermənilər, ruslar, həmçinin kifayət qədər varlı olan müsəlmanlar yaşayırdılar. Dağın cənub ətəklərində Zaqolav çayın hər iki sahilində yerləşən və Aşağı adlanan hissədə isə ancaq müsəlmanlar yaşayırdılar. Şəhərin milli-dini əlamət əsasında belə bölünməsi rus hökumətinin yeritdiyi müstəmləkə siyasətinin təzahürü idi.

Ədəbiyyat

1. Ашурбекова Сара. Государство Ширваншахов (6-16 вв.), Баку, 1983.
2. Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1991
3. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование. Баку, 1986.
4. Мурзаев Е.М. Очерки топонимики. М., 1974.
5. Миллер Б. Таты, их расселение и говоры. Баку, 1929.
6. Солмаз Рустамова-Тогиди. Шемаха (март-июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах) Т.1, Баку, 2013.
7. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989
8. Мустафазде Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети 18-го века. Баку, 1993.
9. Вердиева Х. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, 1999.

10. Энциклопедический словарь Азербайджанских топонимов. Т.,1. Баку, 2007
11. Фитуни А.П. История последней столицы Ширвана. Баку, 1927.
- 12.Абелов Н.Л. Экономический быт государственных крестьянъ Елизаветполского уезда Елизаветполской губернии. Тифлис. 1887.
13. Минорский В.Ф.История Ширвана и Дербента 10-11 веков. М., 1963.
- 14.Багиров Ф.Е. Переселенческая политика царизма Азербайджане (1830-1914). М., 2009.
15. Гусейнов Дж. Из истории национально-освободительного движения в Азербайджане в начале XX века.(1900-1917 гг). Баку, 2001.
16. Исмаилзаде Д.И. Насилие городов Закавказского края в XIX-начале XX века. М., 1991.
17. Джидди Г.А. Крепость Бугурт. Баку, 1973.
- 18.Джидди Г.А. Средневековой город Шемаха 9-17 веках.Баку, 1981.
- 19.Сысоев В.М. Поездка в Шемахинский уезд с археологической целью. Баку, 1927.